

Digitalt særtryk af

FUND OG FORSKNING

I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS

SAMLINGER

Bind 56

2017

FUND OG FORSKNING

Bind 56

2017

Digitalt særtryk af
FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 56
2017

With summaries

KØBENHAVN 2017
UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på smudsomslaget se s. 49.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik 3.s bibliotek

Om titelvignetten se s. 120.

© Forfatterne og Det Kgl. Bibliotek

Redaktion:
Jakob K. Meile

Artikler i *Fund og Forskning* gennemgår 'double blinded peer-review' for at kunne antages. Undtaget fra denne norm er dog artiklerne under 'Mindre bidrag', der typisk har debatterende eller samlingsoplysende karakter.

Trykt på Munken Premium Cream 13, 115 g
Dette papir overholder de i ISO 9706:1998
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Grafisk tilrettelæggelse: Jakob K. Meile

Tryk og indbinding: Bording ½
Printed in Livonia
Oplag: 200 eks.

ISSN 0069-9896
ISBN 978-87-7023-147-3

ROM
– DEN HEBRAISKE BOGS VUGGE

AF
ULF G. HAXEN

I 1948 erhvervede Det Kgl. Bibliotek en unik samling ældre hebraisk litteratur, som blandt andet bestod af flere kostbare *inkunabler* (“vuggebøger”) fra den hebraiske trykkunsts barndom. Adskillige af disse var daterede og forsynet med supplerende oplysninger som proveniens, trykkers navn og oprindelsessted.¹ Men en lille gruppe på fem inkunabler var uden en kolofon med angivelse af herkomst, dato og navne på trykker og/eller trykkeri. De pågældende inkunabler, hvoraf nogle også findes i andre større forskningsbiblioteker med jødiske samlinger i Europa, USA og Israel bærer følgende signatur, approksimative datering og beskrivelse i Victor Madsens (VM) katalog:²

4265 NATHAN BEN JECHIEL: Aruch. Hebraisk. Italien: Obadiah, Manasseh et Benjamin de Roma, før 1480. 2°.

[...]

Prov.: Professor David Simonsen. 1932.

4325 MOSES BEN JAKOB FRA COUCY: Sefer Mizvot Gadol (Semag). (Jødisk lovkodeks). [Roma, før 1480]. 2°.

Prov.: Lazarus Goldschmidt.

¹ Lazarus Goldschmidts bibliotek blev ved en forhandling mellem daværende leder af Det Kgl. Biblioteks Judaistiske Afdeling Rafael Edelmann købt og indlemmet i David Simonsens bogsamling (Bibliotheca Simonseniana), der var indgået i Det Kgl. Bibliotek i 1932. Lazarus Goldschmidt, der var emigrant i London efter sin flugt fra Nazityskland i 1939, lod sig overtale til at sælge samlingen til Det Kgl. Bibliotek, idet han var “beæret over at hans bøger ville komme til at stå side om side med David Simonsens bibliotek”.

² Victor Madsen: *Katalog over Det Kgl. Biblioteks Inkunabler* I-III, 1935-1963. Bind II med de første fire numre i Goldschmidts samling og bind III med nr. 4265 i Simonsens samling. Opdatering i Det Kgl. Biblioteks base REX: Inc. Haun, 2015.

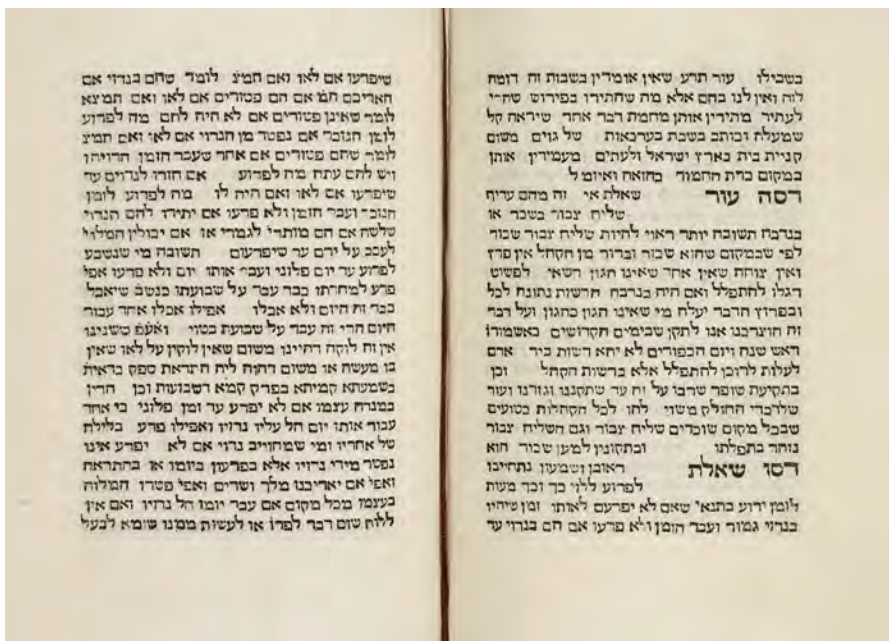
- 4327 MOSES BEN MAIMON (Maimonides, Rambam): More nebuchim (Jødisk religionsfilosofisk værk). [Roma, før 1480]. 2°. Prov.: Lazarus Goldschmidt.
- 4328 MOSES BEN MAIMON (Maimonides, Rambam): Mischne Tora, eller Jad ha-chasaka. (Jødisk lovkodeks). [Roma]: Salomon ben [bar] Juda og Obadia ben [bar] Moses, [før 1480]. 2°. 2 bind. [proveniens ukendt]
- 4332 SALOMON BEN ABRAHAM IBN ADERET (Raschba): Teschubot sche'elot. (Responsa vedrørende jødisk ret). [Roma, før 1480]. 4°. Prov.: Lazarus Goldschmidt.

Det har længe været den almindelige antagelse, at disse fem udaterede og usignerede inkunabler udkom før de to første verificerbare hebraiske inkunabler, som begge udkom i 1475 fra trykkerier i henholdsvis Pievo di Sacco ved Venezia og Reggio di Calabria i Syditalien.

Den kristne hebraist Giovanni Bernado de Rossi (1742-1831) var den første, der ved sammenligninger med tidlige kristne og hebraiske inkunabler forsøgte at placere de fem udaterede hebraiske inkunabler tidsmæssigt. Ud fra typografiske detaljer mente han at kunne datere dem til en gruppe fra den hebraiske trykkunsts tidligste historie. Det vil sige til før de to inkunabler fra henholdsvis Pievo di Sacco og Reggio di Calabria, som med sikkerhed kunne dateres til 1475, og hvis *impresum* angav dag, måned og år for udgivelsen samt bogtrykkerens navne.³

Men forsigtighed påbød de Rossi at tidsangive de fem udaterede inkunabler til "ante 1480" uden at stedfæste dem og uden at foreslå, at de udkom *før* 1475. De Rossis datering til før 1480 skulle blive normgivende for mange nationalbiblioteker inklusive Det Kgl. Bibliotek. For eksempel af så navnkundige bibliografer op gennem 1800-tallet som Moritz Steinschneider (Bodleian Library, Oxford), Joseph Zedner (British Museum) og Moïse Schwab (Bibliothèque Nationale, Paris). Af disse var Moïse Schwab den første til at foreslå Rom som det sandsynlige sted for det ene af værkerne fra den udaterede gruppe, Moses ben

³ Året 1475 havde hidtil være terminus post quem for det hebraiske bogtryks begyndelse. Inkunabelperioden begynder med Gutenbergs udgivelse af *Bibelen* 1444 og slutter 1501. Det første jødiske bogtryk udkom først ca. 25-30 år senere på grund af jødiske trykkeres udelukkelse fra trykkerlavene. I Lazarus Goldschmidt: *Hebrew Incunables. A bibliographical Essay*, Oxford 1948, s. 43-44, opstilles nogle nødvendige forudsætninger for at bedrive inkunabelforskning.

Ill. 1: Opslaget folio 93v-94r fra Inc. Haun 4332 4°: Salomon ben Abraham ibn Aderet (Raschba): *Sheelot u-tshuvot ha-Rashba*, ca. 1469-1472.

Nachmans (Nachmanides) kommentar til De fem Mosebøger (Tora), som han indførte i kataloget med: “s.l.n.d. (Italie (?) Rome, avant 1480”.

Hans synspunkt skulle senere, som det vil fremgå i det følgende, blive underbygget af professor og overrabbiner David Simonsen og videreudviklet af 1900-tallets boghistorikere.

Fra håndskrift til trykpresse

Den trykte jødiske bogs udviklingshistorie har mange fællestræk med den græske og romerske bogs oprindelse og udvikling,⁴ for så vidt som også jøderne overtog og videreførte det typografiske layout af den jødiske håndskrevne kodeks.

Mange af de første 1400-tals bogtryk var ‘anonyme’ uden angivelse af kolofonens specifikationer. Bogen startede direkte med teksten i første opslag. I sjældne tilfælde var den trykte bog udstyret med titel, forfat-

⁴ Alle tre bogkulturer begyndte med bogrullen. Kun jøderne bevarede bogrullen i synagogens liturgi.

ternavn, dato og/eller sted for udgivelsen og indgik ofte i kolofonen sidst i bogen ligesom i håndskriftet.

Bogtrykkerne overtog også andre af håndskriftets raffinementer fra bogmalernes værksted. Det første bogstav (initialen) i et kapitel eller afsnit kunne for eksempel håndlaves kunstfærdigt farvelagt med forgyldninger i den trykte bog. Eller bogens margin være dekoreret med fantasifulde illuminationer. En fremgangsmåde, som de jødiske trykkere også benyttede i forbindelse med hele hebraiske ord, der gjorde det ud for 'initial' i begyndelsen af bogens afsnit eller kapitel.

Brugen af pergament i de første trykte bøger var et andet, om end eksklusivt, levn fra den håndskrevne kodeks.

Efterhånden som trykkunsten videreudvikledes ind i 1500-tallets postinkunabelperiode fik bogen mere karakter af det, man almindeligvis forstår ved en bogtrykt udgivelse. Titelbladet med forfatternavn ligesom kolofonen og markeringen af bogens indhold blev sat frem til den forreste del af bogen, der efterhånden antog den form af den jødiske bog, som vi kender den i dag.

Førnævnte to tidligst daterede hebraiske udgivelser udkom i henholdsvis Reggio di Calabria i Syditalien den 17. februar 1475 med *Perush ha-Tora* ("Kommentar til Tora") på Abraham ben Gartons trykpresse⁵ og i Pievo di Sacco hos Meshulam Cuzi & Søn med det jødiske traditionsværk *Arba'a Turim* ("De fire søjler"), der udkom den 3. juli 1475.⁶

Alt taler for, at de to trykkere må have været flygtninge. Abraham ben Garton fra Den Iberiske Halvø, hvor inkvisitionen og forfølgelsen af etniske minoriteter (jøder og muslimer) i anden halvdel af 1400-tallet var på sit højeste under den katolske *reconquista*, og Meshulam Cuzi fra Tyskland, hvor jødiske mindretal var under pres i samme tidsrum og forment adgang til trykkerlavene.

Efter de to nævnte udgivelser hører man intet fra de to bogtrykkere. Enten på grund af tidens og markedets ustabilitet eller som følge af de interimistiske og sårbare arbejdsbetingelser.⁷

⁵ *Tora* eller *Pentateuken* blev udgivet med kommentarer af den fransk-jødiske bibelkommentator Rashi, akronym for Rabbi Salomo ben Isaak (1040-1105).

⁶ Da man må beregne Abraham ben Gartons trykkeriopgave for at have taget længst tid (på grund af bibeludgavens kompleksitet), er der almindelig konsensus blandt boghistorikere om, at han må have sat sit arbejde i gang væsentligt tidligere end Meshulam Cuzi og måske været samtidig med Abraham Conat som drev et trykkeri sammen med sin kone, Estellina, i Mantua.

⁷ Trykkeriudstyret skulle kunne transporteres fra sted til sted og slås op og pakkes sammen med kort varsel.

Sandsynligheden taler dog for, at eventuelt andre eksisterende publikationer fra disse to værksteder kan være gået tabt under 1500-tallets konfiskationer og bogbrændinger eller være gået til ved simpel slid og tæring.

Men med disse to trykkere blev grunden lagt til henholdsvis den *halvkursive* typografi efter spansk jødisk (sefardisk) mønster, da Abraham ben Garton formodes at have taget sine sættekasser med sig fra Den Iberiske Halvø, og den konkurrerende (ashkenasisk) kvadratiske og mere anvendelige type, der kom fra Sydtyskland via Norditalien. Med den sefardiske halvrunde skrifttype kan det med nogen ret hævdes, at Abraham ben Garton foregreb den latinske kursiv med 26 år.⁸

På Den Iberiske Halvø fik det hebraiske bogtryk en kort men markant eksistens før den spanske inkvisition kulminerede, idet den første trykte bog i Portugal var et hebraisk værk trykt af en jøde 1487.⁹ Med den endelige uddrivelse af jøder og muslimer fra Spanien i 1492 og fra Portugal i 1496 måtte de sidste jødiske bogtrykkere følge Abraham ben Gartons og Meshulam Cuzis' eksempel og lukke trykkeriet eller forlægge residensen til Italien og siden til Grækenland (Saloniki) og Tyrkiet (Konstantinopel).

Den jødiske bogtrykkunst oplevede en længere koncentreret guldalder under højrenæssancen, fra ca. 1480 til ca. 1550 med trykkerivirksomheder i Venezia, Firenze, Mantua, Bologna, Ferrara med flere af Norditaliens renæssancebyer, hvor udgivelser af såvel religiøs som sekulær art tilflød de lærde miljøer. Det dominerende og toneangivende bogforlag og trykkeri skulle blive Soncino, opkaldt efter den lille afsides liggende flække i Lombardiet.

Soncinotrykkerne ("Soncinatet") opgav den 'konservative' forlæggerpraksis, der hyldede princippet om, at den trykte bog skulle ligne en håndskreven kodeks mest muligt. Håndskriftet som model for den trykte bog havde udlevet sin rolle ved overgangen til postinkunabeltiden og nye produktionsmåder holdt gradvist deres indtog.

Soncinoforlaget var i lighed med Abraham ben Garton og Mushulam Cuzis værksteder begyndt som et enkeltmandsforetagende grundlagt af Samuel Mentzlan og sønnerne Joshua Solomon ben Israel og Nathan

⁸ Idet boghistorikere normalt forbinder (den latinske) kursivs indførelse i boghåndværket med den venetianske mester Aldus Manutius efter inkunabelperiodens udløb i 1501.

⁹ M. Beit-Arié: "The relationship between early Hebrew printing and handwritten books: attachment or detachment", *Library archives and information studies*, ed. by D. Schidorsky, Jerusalem 1989. (Scripta Hierosolymitana, vol. 29), s. 7-8.

Soncino. Alle tre undslap de pogromerne i Sydtyskland, iværksat af den fanatiske franciskanermunk Giovanni de Capistrano og dominikaneren Juan Torquemado, og havde under Sforzadynastiets beskyttelse succes med at vinde ind på deres konkurrenter og efterhånden blive enerådende på markedet.¹⁰

Soncinodynastiet udviklede nye typografier, bedre layout og andre illustrationsmetoder, der skulle komme til at sætte deres præg på jødisk bogtrykkunst langt ind i 1500-tallet med udløbere til Saloniki og Konstantinopel. Og hvis der i perioder opstod lavvande i produktionen af hebraiske værker af mangel på egnede manuskripter veg Soncinatet ikke tilbage for at udføre opgaver på bestilling af den kristne øvrighed eller i samarbejde med kristne forlag til publicering af såvel klassiske som samtidige værker af renæssancens toneangivende humanister.

Sweynheim og Pannartz

Længe før Soncinatets storhedstid udvandrede to katolske prædikanter og *magistri* Conrad Sweynheim og Arnold Pannartz i 1464 fra det politisk urolige Tyskland til Italien, hvor de blev modtaget med åbne arme i benediktinerklosteret Santa Scolastica i Subiaco,¹¹ beliggende 70 km øst for Rom ved floden Anio.

Her indledte de en blomstrende trykkerivirksomhed, som blev kortvarig. For allerede i 1467 følte de sig foranlediget til at forlægge virksomheden til Palazzo Massimo i Roms centrum.

På grund af den tilspidsede politiske situation i Mainz havde det lovende makkerpar Sweynheim og Pannartz længe følt jorden brænde under sig,¹² og de må på et tidligt tidspunkt være blevet kontaktet af den fremragende teolog, matematiker og filosof Kardinal Nicholas de Cusa (1401-1464), hvis hedeste ønske det var at være den, der formidlede bogtrykkunsten til Italien. Han foranledigede, at Giovanni Andrea Bussi (1417-1475), kardinalens loyale assistent og prokurist, var grundigt

¹⁰ En antagelse, som ikke kan verificeres, går ud på, at jødiske trykkere på et tidligt tidspunkt havde været i tæt kontakt med Gutenbergs trykkeri i Mainz enten som mæcener eller som medhjælpere i trykkeriet. At jødiske bogtrykkere ligesom deres kristne kolleger i klostrene har bragt bogtrykkunsten videre sydpå i Tyskland for senere at flygte videre til Italien, hvor de grundlagde den ny teknologi i humanismens tjeneste, er en kendsgerning, hvilket vil fremgå af det følgende.

¹¹ Sublaqueum: "ved søen". Det er bemærkelsesværdigt, at de første kristne trykkere slog deres trykkerier op fjernt fra alfarvej. Edwin Hall, 1991.

¹² Under Greve Adolf af Nassau i 1462.

belært om betydningen af Sweynheym og Pannartz' ekspertise i fremtidens formidling af religion, filosofi og videnskab i humanismens tidsalder.

Bussi havde et interessant livsforløb. Hans fortrolighedsforhold til Kardinal Nicholas de Cusa gav ham adgang til det romerske kleresi med mulighed for at introducere sig i kredse inden for de humanistiske videnskaber og dels at avancere i Vatikanets embedsværk.

Ved sin mentors mellemkomst blev Bussi overført til bispedømmet Aleria som funktionær og han engagerede sig fra dette tidspunkt aktivt i forlagets udgivelsespolitik og dets daglige arbejde som konsulent, tilrettelægger og korrektør. Sweynheim og Pannartz fik på den anden side hurtigt ry som Italiens 'første bogtrykkere', hvis udgivelser, som for de flestes vedkommende var voluminøse folianter, anses for at være de smukkeste på bogmarkedet både før og siden inkunabeltidens udløb i 1501.¹³

Inden for det relativt korte tidsrum fra 1465 til 1467¹⁴ i Subiaco klostret producerede Sweynheim og Pannartz deres første fire udgivelser, alle i et håndværksmæssigt udstyr der professionelt lå fuldt på højde med Gutenbergs niveau:

Cicero, *De Oratore* (udateret); Lactantius, *De divinis institutionibus* (Subiaco, 29. oktober 1465); Donatus, *Grammatik* (som siden er gået tabt) og Augustin, *De civitate dei* (1467).

Sidstnævnte værk af Augustin findes i Det Kgl. Bibliotek¹⁵ og repræsenterer et fornemt eksempel på overgangen fra håndskrift til bogtryk, illumineret med guldindlæg og dekoreret med kolorerede initialer og lange spindelagtige stregslang flettet med lyserøde og lilla blomster-ranker i grønt, blå og rød lilla.¹⁶

¹³ Selv moderne boghistorikere priser bøgerne, der udkom i klostret Subiaco som "uden undtagelse de smukkeste bøger der eksisterer", *Papers of the Edinburgh Bibliographical Society* 1904-1913, Edinburgh 1913, s. 7. På den britiske kunsthåndværker William Morris' (1834-1896) initiativ designede Kelmscott forlaget sine bøger på Subiacos trykpresse grundlagt af Sweynheim og Pannartz.

¹⁴ Nærmere bestemt 12.6.1467 i kolofonen til Augustins *De Civitate Dei*, formodentlig som det sidste værk, der udgik fra trykkeriet i Subiaco. Allerede i 1468 blev bogen genoptrykt hos Sweynheim og Pannartz i Palazzo Massimo i Rom.

¹⁵ Victor Madsen nr. 388. Edwin Hall nævner kun udgaverne fra Rom 1467, 1468 og 1470 i sin 'registrant', hvilket kan tages som udtryk for, at Det Kgl. Biblioteks inkunabel VM 388 er unik.

¹⁶ Montecassino-klostret mellem Rom og Napoli og Santa Scolastica påvirkede hinanden gensidigt i såvel intellektuel som i kunstnerisk retning. I Santa Scolastica stod udvælgelsen af manuskriptforlæg til trykning under kardinalen Turrecrematas overopsyn.

Disse fire første inkunabler, der udgik fra Subiaco, bærer ikke trykkernes navne. Men alle fire optræder i Nicholas de Lyras *Postilla super totam bibliam*, et supplerende katalog, der som det sidste udgik fra Palazzo Massimo den 18. november 1471.

Kataloget dokumenterer både forfattere med publicerede titler samt dato og oplagstal. Kataloget bevidner, at udgivelserne fra både Subiaco og Palazzo Massimo overvejende var af humanistisk indhold og kun to havde et religiøst tilsnit, Bibelen med Aristeas *Opusculum* og førortalte *De civitate dei* af Augustin.

Udover hvad man kan udlede af oplysninger i bøgernes kolofoner, har man i øvrigt kun sporadisk viden om Sweynheym og Pannartz' liv og levned.

I Vatikanets arkiver rummes dog enkelte optegnelser, hvori de to trykkere er nævnt ved navn. Et andragende fra Subiaco om at blive ordineret til præsteembeder i Rom samt en anmodning om støtte til deres virksomhed "i humanismens tjeneste" stilet til pave Paul 2. Barbo (1464-1471). Sweynheim og Pannartz underskriver sig heri som "bogtrykkere" og "gejstlige" ved henholdsvis bispedømmerne Köln og Mainz, men uden at anføre deres tidligere position og rang. En lignende ansøgning tilgik efterfølgeren, 'renæssancepaven', Sixtus 4. della Rovere (1471-1484), da de to forlæggere havde opslået deres residens i Palazzo Massimo i Rom.

Trykkeriet i Palazzo Massimo

Ifølge kolofonen i Nicolas de Lyras *Postilla* understreger de to trykkere selv over for den siddende pave Sixtus 4., at de var de første, der med "stort besvær og betydelige udgifter" indførte bogtrykkunsten fra Tyskland til Italien under forgængerens pave Paul 2.¹⁷

At det ikke er nogen overdrivelse, fremgår af det åbenlyse faktum, at de fire første udgivelser fra trykkeriet i Subiaco i alt væsentligt blev normgivende for format, layout, typografi, ombrydning og linieføring for udgivelserne i Rom-perioden. Det var for eksempel det såkaldte *folio* og *quarto* format, der blev prototypen for alle senere udgivelser af klassiske tekster afvekslende med den lille foliant ('small folio').¹⁸ Og for Subiaco-udgaven af Augustin *De civitate dei*'s vedkommende i

¹⁷ Idem, s. 53.

¹⁸ 215 × 130 mm.

stor-folio format ('royal folio'), der blev anvendt for flere af de mange monumentale udgivelser.¹⁹

Endnu en markant ændring i det grafiske layout vedrørende Augustins populære værk var overgangen fra tospaltet sidelayout til én tekst-blok pr. side.

En lignende standardisering gør sig gældende for linietalet. Ciceros *De oratore et ceteris* (Subiaco, 1467) talte 30 linier til siden, mens de mindre formater med formindsket typografi fra Romtrykkeriet havde 32 eller 33 linier. I Lactantiusudgaven til *De divinitibus institutionibus* fra Subiaco (1465) var linietalet 36 svarende til de romerske småfolio udgaver versus storfolianterne med 44 til 46 linier.²⁰ Bøgernes formater, den grafiske layout og liniefordelingen skulle få betydning for de overvejelser, der indgik i forskningen omkring jødiske trykkesamarbejde med Sweynheim og Pannartz i tid og rum.

Den afgørende nyskabelse i bøgerne fra Palazzo Massimos trykkeri blev indførelsen af en fast kolofon sidst i bogen med trykkers navn, trykkested og trykkeår, som for eksempel i Ciceros *Epistolae ad familiares*:²¹

“Hoc Conradus opus suueynheim ordine miro
Arnoldusque simul pannartz una æde colendi
Gente theotonica: romæ: expediere sodales.
In domo Petri de Maximo M.CCCC.LXVII”²²

I Bessarions *Adversus calumniatorum Platonis*, Rom 1469, får kolofonen et mere personligt og humoristisk anstrøg:²³

“Aspicit illustris lector quicumque libellos
Si cupis artificum nomina nosse : lege
Aspera ridebis cognomina teutona : forsan
Mitiget ars musis inscia uerba uirum.

¹⁹ 264 × 165 mm. Anvendt til udgaver af Cicero, Livius, Plinius, Strabo, Thomas Aquinas, den store bibeludgave fra 1471 og Nicholas de Lyra.

²⁰ Gutenbergs bibel var til sammenligning på 42 linier.

²¹ Victor Madsen: *Katalog over Det Kgl. Biblioteks Inkunabler*, Hefte 1, nr. 1136.

²² Kolofon fol. 246. Tilnærmet oversættelse af de tre første linier: “Conrad Sweynheim og Arnold Pannartz, partnere fra den tyske nation, samarbejder i et hus i Rom og har på vidunderlig måde udført dette værk”. Sidste linie: “I Pietro Massimos hus 1467”. Foliantens illuminerede initialer og lange sirligt gennemførte røde og blå pennetegninger kan være udført med et håndgjort manuskript som forlæg.

²³ Bessarion. Victor Madsen, Hefte 1, nr. 659.

Cónradus suueynheim : Arnoldus pánartsq : magistri
 Rome impresserunt talia multa simul.
 Petrus cum fratre Francisco Maximus ambo
 Huic operi aptatam contribuere domum”.²⁴

Kolofonens karakteristiske metrum og strofiske opbygning blev imiteret af romerske og venezianske trykkere og formodes at være komponeret af Giovanni Andrea Bussi.²⁵

Og endelig i et kort og koncist impressum som det forekommer i senere latinske tekster udgivet i Rom ca. 1470:

“Impressum Rome opus in domo Petri & Francisci de Maximis,
 iuxta compum flore, presidentibus Magistris Conrado Suueynheim
 et Arnoldo Pannartz”.²⁶

Mellem Roms ghetto, Campo dei Fiori og Campidoglio

Brødrene Petri & Francisci dei Massimis palads mellem Tiberen og Campidoglio blev hjemsted for Sweynheim og Pannartz' trykkeri fra 1467 indtil 1473, da deres partnerskab opløstes. Palazzo Massimo lå dengang som i dag på et af de mest prominente strøg i Rom, Via Papale. En lang processionsallé, der forbandt Vatikanet med Lateranet, og som i dag kendes som Corso Vittorio Emanuele II. Et område der undergik et gennemgribende palæbyggeri i anden halvdel af 1400-tallet, og som blev et af Roms fashionable kvarterer med blandt andre det kendte Palazzo Venezia.²⁷

Det var hertil Pave Paul 2. søgte tilflugt, da en sammensværgelse stræbte ham efter livet i 1468, og her hvor han under sit eksil fik lejlighed til at stifte nærmere bekendtskab med de to tyske trykkere. Med sine humanistiske og boglige interesser må man formode, at paven har

²⁴ Kolofon fol. 232 versos.

²⁵ Som påvist af Roberto Weiss i *Un umanista veneziano. Papa Paolo II.* Rom og Venedig 1958, s. 47.

²⁶ “Dette værk blev trykt i Rom, i Pietro og Francisco dei Massimis hus, nær ved Campo de' Fiori af mestrene Conrad Sweynheim og Arnold Pannartz”.

²⁷ Benito Mussolini havde sit partikontor i Palazzo Venezia under Italiens fascistiske periode.

Ill. 2: Palazzo Massimo alle Colonne ligger på vore dages Corso Vittorio Emanuele II, mellem Piazza Navona og det daværende jødiske kvarter i Sant'Angelo. (Kobberstik fra Giuseppe Vasi: *Delle magnificenze di Roma antica e moderna liber*, 1747)

holdt sig orienteret om de seneste udgivelser gennem Giovanni Andrea Bussi og brødrene Pietro og Francesco dei Massimi.²⁸

Det var i dette romerske kvarter, at de tidligste jødiske bogtryk kom til verden.

Hvordan samarbejdet i Subiaco mellem de to kristne munke og de jødiske bogtrykkere kom i stand melder historien ikke meget om. Man må formode, som Edwin Hall gør i bogen om Sweynheim og Pannartz, at ud over de humanistiske idealer har det været de kristne og jødiske trykkes skæbnefællesskab, der forenede dem.

På den ene side Sweynheim og Pannartz, der begge har haft indgående kendskab til Gutenbergs og hans virksomhed fra tiden i Mainz, måtte tage flugten fra Tyskland, da greven af Nassau var i hælene på dem. Og på den anden side de jødiske bogtrykkere, der også var velorienterede om den 'himmelens gave' til menneskeheden, som Gutenbergs

²⁸ Palazzo Massimo blev ødelagt under Karl 5.s plyndring ('Sacco di Roma') i 1527, men blev genopbygget af arkitekten Peruzzi i årene 1532-36 og står i dag bedre kendt som Palazzo Massimo alle Colonne for vestenden af Piazza Navona med sin karakteristisk buede facade ud mod Corso Vittorio Emanuele II.

opfindelse var, og som muligvis har bistået økonomisk til udviklingen af den ny teknologi,²⁹ blev tidligt erklæret uønskede af den tyske håndværkerstand og fordrevet fra Tyskland.

Det er sandsynligt, men uverificerbart, om munkene i Subiaco, der modtog Sweynheim og Pannartz med åbne arme i 1464, også har været vidende om den ekspertise de jødiske indvandrere til Italien var i besiddelse af.

Ligesom det ikke kan udelukkes, at Sweynheim og Pannartz har konsulteret lærde jødiske trykkerkolleger og korrekturlæsere, før de forlagde residensen til Palazzo Massimo i Rom, og at jødiske trykkere samtidig var opfyldt af et stærkt håb om kunne udvikle en hebraisk typografi til brug for udbredelsen af jødisk litteratur.

Dertil kom at Sweynheim og Pannartz' nye domicil i hjertet af Rom "juxta campum flore" med adgang til metropolens centrale og mest attraktive markedsplads fik ideelle muligheder for at markedsføre sine produkter.

På det nærliggende Campo dei Fiori mødtes læg og lærd, høj og lav. På torvet udveksledes nyheder om stort og småt og alt fra naturalier til de sidste udgaver af Virgil, Sueton og Augustin blev faldbudt i torvets boder.

Det var også her man kunne træffe jøder fra den nærliggende ghetto og jøder på gennemrejse som immigranter fra Spanien og Portugal, der var udvandret i tide fra den eskalerende inkquisition på Den Iberiske Halvø.

Palazzo Massimo lå kort sagt i et merkantilt smørhul, som hurtigt skulle vise sig at være til gavn for frekventerende kristne og jødiske forlæggere og bogtrykkere fra ind- og udland.

Fra 1467 til 1472 udkom flere centrale bøger på hebraisk inden for jødisk lærdomslitteratur samtidig med, at det nyoprettede trykkeri i Palazzo Massimo udsendte oplag på oplag af klassisk litteratur fra trykkeriet på paladsets mezzanin.³⁰

Som i tilfældet med Sweynheim og Pannartz' første udgivelser fra klostret i Subiaco, der ofte var uden oplysninger om udgiver, trykker,

²⁹ Gutenberg hævdes endog at have haft jødiske rødder. Se: A. Haemmerle: "Das Rätzel um das Wappen Johannes Gutenbergs", *Gutenberg Jahrbuch*, Mainz 1971, s. 31-35 og R. Singerman & Michael Pollak: "A Curious Document Attributing a Jewish Background to Johann Gutenberg", *Printing History* 2:1, 1980, s. 31-34.

³⁰ Det vil sige, at årstallet for de første jødiske tryk, som hidtil har været fastsat til 1475 med udgivelserne i Pievo di Sacco og Reggio di Calabria (se ovenfor) bør sættes 5 til 8 år nærmere datoen for Gutenbergs opfindelse.

udgivelsesdato og -sted,³¹ må man med enkelte undtagelser lede forgæves efter disse oplysninger i de første hebraiske udgivelser. Og hvis det lykkes at finde dem, skal de ofte findes inde i selve brødteksten.³²

Grunden hertil er indlysende: Det var ikke helt ufarligt i Rom og så tæt på pavestolen at skilte med sin etniske identitet eller at give udtryk for jødiske meninger på skrift.

I Rom var ytringsfriheden i religiøse anliggender begrænset til kun at gælde for den katolske kirke. Jødiske skrifter var underkastet den katolske kirkes opsyn, og med trykkunstens indførelse kom intet jødisk værk i omløb uden at have undergået den katolske øvrigheds censur og/eller være underkastet selvrensens fra udgivers side. Og kardinalerne eller kardinalernes betroede medarbejdere holdt skarpt øje med udgivelser fra alle øvrige intellektuelle centre som Venezia, Padova, Bologna og Firenze.

Med flytningen af Sweynheym og Pannartz' virksomhed til Rom åbnede der sig et helt nyt og lukrativt marked for virksomhedens bogproduktion. Efterspørgslen af klassisk litteratur steg i takt med udbredelsen af den humanistiske tidsånd og under indtryk af den store intellektuelle aktivitet i renæssancebyernes akademier og universiteter.

“Obadia, Menasse og Benjamin af Rom”

David Simonsen var den første, der gjorde den boglærde verden opmærksom på, at flere udaterede og usigtede inkunabler i europæiske samlinger af forskellige jødiske skriftlærde kunne bestemmes til at være mindst fem år tidligere end de to ovenfor nævnte hebraiske værker fra Reggio di Calabria og Pievo di Sacco, trykt henholdsvis 17. februar og 3. juli 1475.

Simonsens påvisning byggede på en henvisning i et hebraisk værk trykt i Venezia 1566³³ og høstede almindelig anerkendelse.³⁴ I sin kilde havde han fundet en henvisning til en responsasamling af den spanske

³¹ Som først dukker op i udgivelserne fra Palazzo Massimo (se ovenfor).

³² De to første dateringer, note 30 op. cit., i jødiske tryk var derimod angivet nøjagtige med sted, dag, år, måned og trykkernavn.

³³ David Simonsen: “Zur Bücherkunde”, *Festschrift zum achtzigsten Geburtstage Moritz Steinschneider*, Leipzig 1896, s. 166.

³⁴ Moses Marx: “On the Date of Appearance of the First Printed Hebrew Books”, *Alexander Marx. Jubilee Volume* (English section), New York 1950, s. 487.

talmudist Salomon ben Abraham ibn Aderet (ca. 1235-1310) med bemærkningen “trykt i Rom”.³⁵

Simonsen stedfæstede hermed den ene af de fem inkunabler, som indgår i Det Kgl. Biblioteks jødiske bogsamling under signaturen Inc. 4332 i Victor Madsen katalog. Simonsen har muligvis kendt responsasamlingen af ibn Aderet fra sin tid på det videnskabelige rabbinerseminarium i Breslau, hvor hans boghistoriske interesse blev vakt. Han var ydermere bekendt med de resultater, som den italienske (kristne) hebraist og boghistoriker Giovanni Bernardo de Rossi var nået frem til.³⁶ Blandt dem var de Rossis påvisning af, at det var de jødiske trykkere Obadia, Menasse og Benjamin af Rom, der stod som ophavsmænd til en inkunabel fra Romperioden med Nachmanides kommentar til Tora'en (De fem Mosebøger)³⁷ som de Rossi tog som et indicium for, at denne og lignende inkunabler kunne henføres til trykkerne Obadia, Menasse og Benjamin af Rom, og ud fra hvilket han skønsomt satte terminus post quem til “ante 1480”, et skøn som blev gældende til langt op i 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet.³⁸

Lazarus Goldschmidt, hvis fornemme bogsamling blev købt af Det Kgl. Bibliotek efter Anden Verdenskrig, var den første til at udfordre de Rossis datering af de ‘romerske’ inkunabler, idet han på basis af tekniske detaljer i sats og layout ændrede de Rossis “før 1480” til “ca. 1475”.³⁹ En tidsbestemmelse som atter blev udfordret i 1950 af Moses Marx, der var den første til at sætte de første jødiske trykkere i relation til Sweynheim og Pannartz’ virksomhed i Palazzo Massimo. Marx nævner i sin redegørelse for de første jødiske bogtryk andre boghistorikere, der på et tidligt tidspunkt ud fra kolofonen i Nachmanides’ kommentar til

³⁵ הצעה על אודות הגט שנתז ... שמואל ... ווינטורוצו כפי מה שסדר הרשב"א ז"ל כמו שנמצא כתוב בתשובותיו הנדפסות ברומ.

³⁶ Giovanni de Rossi var selv bogsamler og havde en rig kollektion af og katalog over hebraiske manuskripter og inkunabler, som efter hans død overgik til biblioteket i Parma. *Annales Hebraeo-Typographici ab 1475 ad 1500* (1795) og *Annales Hebraeo-Typographici ab 1507 ad 1540* (1799) er bibliografiske grundbøger inden for studiet af hebraiske inkunabler og postinkunabler.

³⁷ Moses ben Nachman (Nachmanides). Katalansk jødisk bibelkommentator; polemiserede mod Maimonides og var lærer for bl.a. ibn Aderet.

³⁸ Victor Madsens katalog følger de Rossis udgivelsesår for Rom-inkunablerne angivet til “før 1480”.

³⁹ Ludwig Rosenthal: *Katalog 151. Hebrew Incunabula 1475-1496*. München 1913. Med bidrag af E. Ettinghausen og L. Goldschmidt.

Torah'en havde udvidet bestemmelsen med forbehold af sted og tid til "s.l.n.d. (Italie (?)) Rome, avant 1480)".⁴⁰

Det forbehold modererede David Simonsen i sin artikel efter sit fund af henvisningen til "trykkere i Rom".⁴¹

Moses Marx gør opmærksom på endnu et vigtigt skridt i retning af en nøjagtigere bestemmelse af Det Kgl. Biblioteks inkunabler fra Rom, idet han i festskriftet for Alexander Marx opregner sidstnævntes observationer, hvad disse tidlige bøgers typografi, side- og linielayout angår. Ud fra sine statistiske optællinger af latinske inkunabler udgivet i Rom kunne Alexander Marx konstatere, at de fleste tidlige inkunabler var folieformater udstyret med én bred tekstkolonne. Som eksempel nævner han de tre hebraiske værker, Nachmanides' *Torakommentar*, Nathan ben Jechiels *Aruch* og Qimchis *Sefer shorashim*.⁴²

For de tre eksempler gælder følgende typografiske hovedtræk:

- Bred énspaltet tekstkolonne
- Uden vokaler, diakritiske tegn og kolofon
- Kantede hebraiske skrifttyper (ashkenasisk kvadratskrift)
- Ujævn linieføring og "flush" mellem ordene på linien.

De første hebraiske "vuggetryk"

Moses Marx opstillede en række kriterier for en kategorisering, datering og stedsbestemmelse (*impressum*) for de 'anonyme' inkunabler udført af Obadia, Menasse og Benjamin af Rom. Han beskrev 8 af de i alt 9 eksisterende 'romerske' inkunabler, der ud fra sammenligninger med kristne (latinske) udgivelser af Sweynheim og Pannartz fra samme periode havde sammenfaldende karakteristika.⁴³

Serie I beskrives af Moses Marx som perioden for de ældste tryk, med énspaltede tekstkolonner, brug af store typer og i stort folio- og kvartoformat. Hertil regner han (1) Nachmanides' kommentar til Mosebøgerne (*Pentateuken*). De tre jødiske trykkere nævnt i udgaven; (2) *Nathan ben Jechiels Arukh (KB)*; (3) Rashi kommentar til *Pentateuken* og

⁴⁰ Op. cit., s. 486. Hebraisk kolofon: נעתק ע"י עובדיה ומנשה ובנימין מרומה ("trykt af Obadia og Menasse og Benjamin fra Rom").

⁴¹ Note 35. Trods senere forsøg på at så tvivl om Simonsens opdagelse, står hans stedsangivelse stadig ved magt. Se eksempelvis I. Sonne i *Encyclopaedia Judaica* under "Druckwesen".

⁴² Af de tre værker nævnes Nathan ben Jechiels *Aruch* i *Bibliotheca Simonseniana* (se ovenfor s. 1).

⁴³ Op. cit. 1950, s. 493-95.

(4) en kommentar til *Daniels Bog* af Levi ben Gerson. Som et yderligere særkende ved gruppen nævner Marx det hebraiske bogstav for “t” (ט) med en “bizar” indadvendt krølle.

Serie II omfatter ifølge Marx både (5) David Qimchis ordbog *Sefer ha-shorashim* (som også består af en bred tekstkolonne) og (6) Solomon ben Aderets responsasamling *She'elot u-tjuvot* i stort kvartoformat, hvis romerske oprindelse blev påvist af David Simonsen.⁴⁴

Typografien i denne gruppe er ligesom *Serie I* noget større sammenlignet med udgivelserne i den tredje serie. Marx meddeler endvidere at den ‘krøllede’ version af bogstav ט ikke eksisterer i gruppen. En undersøgelse af Simonsens udgave af ibn Aderets responsasamling viser imidlertid, at bogstavet i den krøllede form rent faktisk også forekommer i hans udgave, som derfor retteligen bør høre til serie I.

Serie III rummer to inkunabler, der som flertallet af inkunablerne hører til Lazarus Goldschmidts samling i Det Kgl. Bibliotek, jvf. (7) Moses af Coucys *Sefer Mizvot Gadol* (SeMaG) storfolio med to tekstspalter per side og en lille illustration udført som træsnit (NB på blad 134). Og (8) Moses ben Maimons religionsfilosofiske værk *More Nevukhim* (De rådløses vejleder) småfolio med enkelt tekstspalte.

Moses Marx konkluderer i sin artikel, at de nævnte 8 inkunabler repræsenterer de ældste hebraisktrykte udgivelser, at alle er udgået fra trykkerier i Rom og dermed uden tvivl ældre end de hidtil kendte daterede hebraiske udgivelser fra Pieve di Sacco og Reggio di Calabria.⁴⁵

“Thus we see”, skriver Moses Marx, “that the Rome incunabula present the most primitive arrangement of large and crudely formed letters into words, divided into lines and separated by uneven blank spaces to assure flush margins”.⁴⁶

Og han fortsætter: “These eight books printed in Rome are actually the most primitive of all the early Hebrew books printed in Italy. The type case of the Jewish printing office in Rome contained only letters, no other marks, not even those of punctuation!⁴⁷ Besides the text-type, these printers had a second larger font of type, of identical design, chiefly for use as initials; the same font was used for this purpose in all books of the three series. This use of initial type was a divergence from

⁴⁴ Ovenfor, noterne 33 og 35. Qimchis ordbog findes i Firenze, Parma, Napoli og i Roms Jødiske Museum.

⁴⁵ *Supra* (s. 2).

⁴⁶ Flush margin: typografisk term for overholdelse af fast højre og venstre tekstkant ved brug af ulige ophold mellem ordene på linien.

⁴⁷ Se også Bussi: *Prefazione*, s. 57 og Hall: *Sweynheym & Pannartz*, s. 61ff.

the practice of the Christian printers in Rome, who were accustomed to leave blank spaces for the later addition of hand-drawn illuminated initial. Not until about 1470 did the Christian printers begin to use a larger font for initials, without entirely discarding the older usage [...]

Beyond the eight books already listed – as far as is known today – no others were printed during the fifteenth century in Rome, the greatest Jewish community of its time in Italy and indeed the entire western world”.

I citatets sidste passus om, hvorvidt der udkom otte jødiske inkunabler eller flere, står stadig til diskussion. Til Det Kgl. Biblioteks serie på fem inkunabler, hvoraf fire er inkluderet i de tre grupper opstillet af Marx, hører endnu én inkunabel i to bind af Moses ben Maimun (Maimonides) med hans store lovkodeks *Mishne Tora* (“Gentagelsen af Tora”). Værket er for eksempel inkluderet i kataloger fra flere af de største judaistiske samlinger i verden fra de Rossis i Bibliotheca Palatina (Parma) til New York Public Library.⁴⁸ En forklaring kan være, at det ikke er det romerske triumvirat Obadia, Menasse og Benjamin af Rom, der står som udgivere/trykkere i kolofonen, men derimod trykkerne Salomon bar Jehuda og Obadiah bar Moses, hvis navne ikke kendes fra andre bibliografiske sammenhænge.⁴⁹

Nye indsigter

De fleste bibliografer efter Alexander og Moses Marx rettede deres dateringer ind fra de Rossis tilnærmede tidsrum “ante 1480” til Marx’ foreslåede “ante 1475”, og som en konsekvens heraf ville det have været muligt at skubbe tidspunktet (*terminus ante quem*) for de første hebraiske tryk fem år tilbage i tiden.

Mindst fire af Det Kgl. Biblioteks inkunabler (Victor Madsens katalognr. 4265, 4332, 4325 og 4327) ville i givet fald være at betragte som lige så gamle eller ældre end de angiveligt første (daterede) inkunabler fra Piovo di Sacco og Reggio di Calabria. Og såvel de Rossis oprinde-

⁴⁸ Giovanni de Rossi nr. 1399-1400 og IG 49; VM 4328; BAV HEB-30 og NYPL (se J. Bloch: “The Library’s Roman Hebrew Incunabula”, *Hebrew Printing and Bibliography. Studies by Joshua Bloch and with a preface by Charles Berlin*. New York 1976, s. 139-42). Se også REX (2015) og ISTC BM 2004 Inc. Haun, der tager forbehold mht. til Rom som trykkested for Inc. Haun 4325 Maimonides og Inc. Haun 4327 SEMAG.

⁴⁹ Der har været spekulationer, om Obadiah bar Moses er den samme som den Obadia, der optræder sammen med Menasse og Benjamin af Rom. Men da han indtil videre kun er fundet i sammenhæng med udgaven af *Mishne Tora* kan det ikke verificeres.

lige datering (fra 1795) som udgiverne af Victor Madsen katalog (fra 1935-1963) måtte se sig overhalet af de bibliografiske kendsgerninger.

Men også Marx' tidsangivelse "ante 1475" er siden blevet udfordret af nyere bibliografisk forskning.⁵⁰

Alexander og Moses Marx anerkendte begge som et faktum, at der måtte være opstået et teknisk samarbejde mellem kristne munke og jødiske lærde i Italien fra ankomsten til landet af landflygtige bogtrykkere fra Tyskland af såvel kristen som jødisk observans. En tanke som Edwin Hall har videreudviklet i sit banebrydende værk om trykkerparret Sweynheim og Pannartz.⁵¹

Hall tager sit udgangspunkt i de socioreligiøse og politiske strømninger, som Tyskland og Italien gennemløb fra bogtrykkunstens opfindelse ca. 1450 og op gennem 1500-tallet, hvor skiftende renæssancepaver så med henholdsvis velvilje og skepsis på bogtrykkeriet. Så længe den ny teknologi tjente den katolske kirke var det nye medie "en gave fra himlen". Nogle kristne skrivermunke så dog mediet som "djævelens værk". Det samme gjorde sig også gældende inden for ortodokse jødiske skrivere (*sofrim*). Hvorimod fremskridtsvenlige kristne og jødiske skriftlærde tog imod muligheden for at markedsføre bøger til en overkommelig pris for "Bogens folk" med begejstring.⁵²

Conrad Sweynheim og Arnold Pannartz hørte til disse fremsynede mænd, der så en fordel i mulighederne for at mangfoldiggøre og udbrede den klassiske litteratur til renæssancetidens læsehungerende publikum. Måske var betingelserne blandt skrivermunkene i Subiaco for snærende og markedet for fjernt. Dertil kom de økonomiske betragtninger, da papir og redskaber til støbning af typer var kostbart. Med den dygtige formidler Giovanni Bussi som lobbyist lykkedes det dem at få kontakt med brødrene Massimo i Rom, der selv var ivrige tilhængere af de humanistiske videnskaber og som beredvilligt gav de tyske trykkere ophold i underetagen af deres *palazzo* på Via Papale. Rygtet om den ny virksomhed i Rom har bredt sig med lynets hast til såvel kirkelige som ikke-kirkelige kredse, hvor ethvert klassisk værk til fremme af viden og lærdom var af værdi.

⁵⁰ Se også basen Inc. Haun i Det Kgl. Bibliotek, REX (2015).

⁵¹ Edwin Hall: *Sweynheim and Pannartz and the Origin of Printing in Italy: German Technology and Italian Humanism*. 1991.

⁵² "Bogens folk" var et udtryk profeten Muhammed respektfuldt møntede på jøder og kristne, som hver var indehavere af en 'Bibel'.

Rygtet nåede også Roms ghetto, som lå inden for trekanten Campo dei Fiori, Tiberen og Campidoglio til de jøder, der var flygtet fra såvel inkquisitionen i Spanien som fra pogromer i Tyskland.

Med henvisning til *Prefazioni* i slutningen af udgivelsen af Vulgata, hvor Giovanni Bussi under omtalen af hebraiske navneformer beklager sig over manglen på hebraiske typer bemærker Edwin Hall:

“[Giovanni Bussi’s] remark is noteworthy from a double perspective: (1) It implies the existence of a Hebrew type and (2) few Italian humanists at this date had any appreciable knowledge of Hebrew. It is hard to know to whom this unexpected apology was directed, if not to these Jewish printers presumed to have been in Rome and with whom Bussi might well have developed a close relationship”.⁵³

Bussi var særdeles aktiv med hensyn til at inddrage og foreslå håndskrifter med klassiske tekster, der var egnede til udgivelse og som lå inden for rammerne af humanisternes interesseområder. Han stod også i direkte kontakt med Pave Paul 2., som flere skrivelser med bønfoldelser om økonomisk støtte til Sweynheim og Pannartz’ trykkeri i Palazzo Massimo vidner om. Bussi har haft sin daglige gang på trykkeriet, hvor han virkede som tekstredaktør, tilrettelægger og korrekturlæser og til tider måtte kæmpe sig til et stille sted blandt stempelstøbere og typografer, hvor han nærmest følte sig som “spærret inde i et fængsel af papir”.⁵⁴ Hans idealisme parret med imponerende uegennyttighed fremgår af flere kolofoner, der også vidner om en kompromisløs akribi både hvad udfærdigelse af noteapparat og placering af dekorative elementer angår.⁵⁵

Som antydet ovenfor har Bussi måttet tage kontakt med jødiske boghåndværkere fra Roms ghetto, og denne kontakt kan have været indledningen til en hebraisk trykkerivirksomhed med Obadia, Menasse og Benjamin af Rom som hovedpersoner med udgivelserne af de første “primitive” hebraiske inkunabler af typen indeholdt i Victor Madsens katalog som et synligt resultat. For som Edwin Hall bemærker: “If these [Jewish printers] were really at work in Rome from about 1469, it is certainly conceivable that they learned their craft from contact with

⁵³ Edwin Hall op. cit. s. 57 og 61.

⁵⁴ “Quasi in custodia carceris chartarii reclusum”. Omkring 1470 var Sweynheim og Pannartz oppe på at trykke mere end halvanden million folier, hvilket krævede ganske mange ansatte og et større antal trykpresser og tørrestativer til de trykvåde bogsider.

⁵⁵ Edwin Hall, s. 63.

the shop of Sweynheim and Pannartz, thus bringing them almost immediately to Bussi's attention".⁵⁶

Partnerskabet mellem Sweynheim og Pannartz sluttede i 1472. Sweynheim indrettede sit værksted andetsteds i Rom, medens Pannartz fortsatte sit virke i Palazzo Massimo.

Opsummering og addenda

Resultatet af hen ved 200 års forskningsarbejde begyndende med Giovanni Bernado de Rossis forslag til datering af et antal hebraiske inkunabler dateret til "før 1480" af Rossi, og som indtil videre er tilendebragt med Edwin Halls sandsynliggørelse af et samarbejde mellem Sweynheim og Pannartz og de tre jødiske trykkere Obadia, Menasse og Benjamin af Rom, og som også berører Det Kgl. Biblioteks placering af de første hebraiske bogtryk i tid og rum.

Fra de indhøstede data og oplysninger fra det 19. og 20. århundredes forskningsarbejde inden for hebraisk boghistorie kan der føjes følgende tillæg til beskrivelsen af Det Kgl. Biblioteks bestand på fem af boghistoriens tidligste jødiske inkunabler med paralleleksempler til hebraiske samlinger i italienske biblioteker (Bibliotheca Apostolica Vaticana; Bibliotheca Palatina, Parma; Bibliotheca Casanatense, Rom VAT; JTS/N.Y. og Jerusalem, NYPL Cat. og ISTC British Library):⁵⁷

4265 Sefer Aruch [ספר הערוך] Ordbog til Talmud af Nathan ben Jechiel af Rom (1035-ca. 1110) kaldet "Ba'al ha-Arukh" ("Aruch's 'ejermænd").

[Rom, 1469-1472. Obadia, Menasse og Benjamin fra Rom]

Prov. David Simonsen

Note

Nathan ben Jechiel: Aruch. Hebraisk. Italien: Obadiah, Menasseh et Benjamin de Roma.

⁵⁶ Edwin Hall, s. 62. Som det også fremgår af Alexander og Moses Marx' og senere boghistorikerens analyser udgik den hebraiske bogtrykkunst fra Rom og spredtes derfra til Mantua, Venezia og andre italienske byer.

⁵⁷ *Catalogue of Books Printed in the XVth Century Now In the British Library. BMC Part XIII HEBRAICA*. Se også A.K. Offenberg og C. Moed Van Walraven: *Hebrew Incunabula in Public Collections. A First International Census*. [Bibliotheca Humanistica & Reformatorica, Vol. XLVII]. Nieuwkoop 1990. BL (Offenberg) kataloget ændrer kronologien i de hebraiske udgivelser fra Rom. Men det berører ikke dateringerne væsentligt. Usikkerheden omkring dateringen af Maimonides' *Mishne Tora* (VM 4328) er dog uændret.

Inc. Haun – Madsen 4265; Offenbergs 100 (1990); BAV 23; ISTC, BM. 1; NYPL; M. Marx 56: Gruppe I.

Beskrivelse

Folioformat; enspaltet; 309 blade.; 45 linier pr. blad med rigelig margin
Ashkenasisk kvadratskrift; Bogstavet v med bizar indadvendt krølle, som muligvis er et romersk typografisk kendemærke for den tidligste romerske presse (forekommer også i Nachmanides Perush ha-Tora (*editio princeps*) med den tidligste angivelse af de tre trykkere: Obadia, Menasse og Benjamin af Rom).

Censur

Værket blev underkastet pavelig censur den 28. marts 1556.

Jacob Geraldino (konvertit og apostolisk kommissioneret senere som “Ducal Commissioner” med særlig henblik på hebraiske bøger) underskriften på første side kan tydes.

Abraham ben David Provencal indstiftede ifølge Isaiah Sonne de hebraiske termer for censur og institutionaliserede censuren. Han udpegedes af menighederne i Mantua, Ferrara og Modena til at være assistent for Geraldino.⁵⁸ På værkets sidste side 309 verso censurs utydelige underskrift.

4325 Sefer Mitsvot Gadol (SeMaG) [ספר מצות גדול]. Lovsamling af Moses ben Jakob de Coucy 13. årh.

[Rom, 1469-1472, ved Obadia, Menasse og Benjamin af Rom].

Folioformat, 300 blade. Tospaltet ujævn fordeling af tryksværte. Flush og fast kant. 55 linier til siden.

Med vignetter til festen Purim for første gang i en trykt hebraisk bog. Prov. Lazarus Goldschmidt.

⁵⁸ Se Isaiah Sonne: *Expurgation of Hebrew Books. The Work of Jewish Scholars. A Contribution to the History of Censorship of Hebrew Books in Italy in the Sixteenth Century*, 1976. Pave Leo 10. udsendte i 1516 en bulle om, at enhver bog før udgivelsen skulle underkastes særlige censorers eksamen og “imprimatur”. Det gjaldt for de latinske og så meget mere for de hebraiske bøger. Man lagde dermed mere vægt på trykkecensur end på censur af enkeltværker. Julius 3. udstedte trykpressecensur, som blev efterkommet af rabbinersynoden for italienske menigheder i Ferrara 1554. (Den første censorautograf var med hebraisk skrift). Geraldino optræder før apostaten Dominico Irosolomitano, som i 1597 udgav sin bog *Sefer ha-Zikkuk* (“Bogen om Censur”). Jf. Romudgaven, hvor Dominico Irosolomitano på side 309 verso er censor.

Inc. Haun, VM 4325; Offenberg 94 (1990); BAV 14; NYPL; ISTC BM 7; M. Marx 47 og Gruppe III (1950).

Note

Lovkodeks om de 613 bud hvoraf de 248 er påbud (som menneskekroppens bestand af knogler) og 365 er forbud (som årets dage).

Beskrivelse

Kraftigt papir med tospaltet tekst. Ujævn fordeling af tryksværte over siderne.

Stor ashkenasisk kvadraskrift til initialord og mindre skrifttyper til brødteksten.

Vandmærke i form af en krone og et stjernelignende vandmærke, der forekommer på folio 250.

Lazarus Goldschmidts optælling af sider og ark på sidste perm.

Kommentar

3 illustrationer (pennetegning eller bloktryk):

- 1) Palmeskud (lulav) folio 135 recto
- 2) Myrtegren (hadas)
- 3) Pilekvist (hadar)

Illustrerer den jødiske løvhyttefest Sukkot med vækster, der bæres frem til fejringen af højtiden: palme, myrte og pil. Etrog (citron) er ikke afbildet.

4327 Moreh Nevukhim ("De rådvildes vejleder"), [מורה נבוכים] Jødisk religionsfilosofisk værk af Moses ben Maimon (RaMBaM; latin: Maimonides) 1135-1204.

[Rom? 1469-72 Obadia, Menashe og Benjamin af Rom].

Muligvis 'korrektursemplar'.

Kvartformat, 158 blade. Enspaltet. Et dækblad foran og et bag i bogen. Flush og fast margin. Jævn fordeling af tryksværte.

Proveniens Lazarus Goldschmidt.

VM 4265; Inc. Haun; Offenberg 86 (1990); BAV; ISTC BM; BodlL 6513,100; NYPL Heb-80; Hain,10521; Proctor, 7435; Goff, Heb-80; M. Marx, (1950) gruppe III.

Note

Værket oversat fra judæo-arabisk *Dalalat al-Hari'in* til hebraisk ved Samuel ben Judah ibn Tibbon.

Kommentar ved Abraham Marx (1920):

“The *Moreh* was according to Chwolson the first of the books printed in Rome c.1476-1477. Rosenthal places it c.1475 suggesting an even earlier date, as he finds the Rome prints more primitive and representing a lower stage of the development of printing than Conat’s work. His reasoning however (p. 21) presupposes a general logical development of the printing craft for which there is no proof. The printers generally imitated the then predecessors, the scribes, and it is possible that the Rome printers took another class of manuscripts as their models than those of other cities (!).

Perhaps an influence of Christian printers might be traced as it is in itself not unlikely that some of the early printers may have served their apprenticeship with printers of Latin books. Were there Jewish artisans among the latter? I lack the familiarity with non-Hebrew incunabula which an answer to these questions presupposes. But a glance through the pages of the Rome volume of the British Museum catalogue of Fifteen-century books will convince anyone that there also printing in one column was far more common than in two columns. Rosenthal’s second argument that the large square type used indicate greater age, and that only later were smaller and Rabbinic types employed, has no foundation whatever. The Tur of 1475 is printed in very small square characters, the Reggio-Rashi of the same year with Rabbinic type of a Spanish character, while e.g. the Zamora-Rashi of 1487 shows square type of regular size”.⁵⁹

Beskrivelse

4°, 155 sider plus et ubeskrevet dækblad; Tospaltet; 36 linier pr. spalte
‘Korrektursemplar’ Moderne maroquinbind. Sign. Demeter.

Primitivt tryk relativt lille typografi og større ved begyndelse af kapitler (initialer)

Kommentar

Indeholder løst blad med hebraiske notater i kursiv håndskrift og kvadratskrift. Sidstnævnte med få noter på latin muligvis taget fra de Rossi og på hebraisk “sifrim inkunabuli: more nevukhim otiot meruba’at. 154

⁵⁹ Alexander Marx s. 105. Forbehold til trykkesdato og trykkested som også fastholdes af ISTC, BMC XIII p. XLV. Se også I. Sonnes forbehold i forbindelsen med den hebraiske bogpresse i Rom i Moses Marx: “Postscriptum”, 1950. Goldschmidt sætter trykkesdato samtidig med de første to daterede tryk (op. cit.) til 1475 på bogbindets ryg.

(NB) dappim. bli makom defus, u-vli shanah” (henv. i parentes til Zunz daf 28 og íyyen di Rossi).

På første forsatsblad verso Goldschmidts notater, der begynder med Einzige Ausgabe von der erstens Rezension des Übersetzers [Jehuda ibn Tibbon] og med en afvigelse (“Abweichung”). (Se: קלא נישורון sh-r-w-n) “Jeschurun Zeitschrift für die Wissenschaft des Judentums”, gesammelt und hrsg. von Joseph Kobak IV קלא.

Sidste forsatsblad giver han formodentlig notat vedr. fuldførelsen af indbindingen.

Findes også i Rom BAV, og Bibliotheca Palatina, Parma.

4328 Mishne Tora [משנה תורה] Vol. I-II, (“Gentagelse af Torah”), også kaldet Jad ha-chazaka (“Den stærke hånd”), af Moses ben Maimon (RaMBaM; Maimonides) 1135-1204.

Kolofon bind I [Italien, før 1475] Salomon bar Judah og Obadia bar Moses

Folioformat, tospaltet, 63 linier til spalten med fast kant.

Prov. ukendt [Lazarus Goldschmidt?]

Madsen – Inc. Haun 4328; Goff Heb-76; Offenbergs 87; BodlL 6513,1

Beskrivelse

Bind 1:

2°. Tospaltet, 63 linier til spalten. Kol ha-mitsvot med kolofon og tre linier med de to trykkere: Salomon bar (ikke ben) Juda og Obadia bar (ikke ben) Moses, der var trykkere af de første 7 ‘afsnit’ (= vol. I) i håbet om at afslutte ‘den anden halvdel af værket’):

ותכל מלאכת עבודת הקודש השבעה ספרים הראשונים על
 ידי המחוקקים שלמה בר יהודה ועובדיה בר משה היוכיני
 להתחיל ולהשלים החצי האחרון וספרי אחרוני לחיי ולשלו

Fol. 33 verso. Anvisning på hvordan bederem og kapsler lægges på pande, arm og hånd med illustration af *phylakterion* (hebr. “Tefillin”) “bederem” i form af en ‘ribbe’ åben opefter til beskrivelse af beholder, pergament og indskrift.

Note

Mishne Tora (“Den anden Tora” eller “Gentagelsen af Tora”) blev et nøje studeret værk af kristne hebraister i renæssancen, under reformationen og i oplysningstiden. Den blev oversat helt eller delvis til latin og

blev genoptrykt på hebraisk gennem postinkunabeltiden (1500-tallet) i Konstantinopel, Venezia, Amsterdam. I inkunabeltiden (1400-tallet) udkom Mishne Tora foruden i Italien også i Spanien.

Den ene trykker Obadia bar [ben] Moses har man sat i forbindelse med den Obadia som indgår i trekløveret Obadia, Menasse og Benjamin af Rom, som påvist af David Simonsen i *Festschrift zum Moritz Steinschneider* (1896), men som han betvivler rigtigheden af.⁶⁰

Bind 2:

Kommentar

Samme stand. Uden navne på trykker med udtrykt ønske om at værket skal blive til opbyggelse og støtte ikke (nødvendigvis) for *gojjim* (“hedninge”) men for dem der søger lærdom om det guddommelige skaberværk.

Sandsynligheden taler stærkt for, at Det Kgl. Biblioteks udgave er identisk med BAV og BL, der har kolofon som i Inc. Haun udgaven dog med mange flere censureringer.

Inc. Haun VM 4328; de Rossi II, 15; Offenberg 87; ISTC BM 6th series vol.8 (1986) p.72; Marx 49.

De to bind er uden notater eller navne på censorer.

Fol. 47 recto. Overstregning af ordet ‘gojjim’ (“hedninge”) i anden spalte.

4332 Teshuvot She’elot (“Svar [og] spørgsmål”) [תשובות שאלות]. Responsa af Salomon ben Abraham ibn Aderet [RaSHba] Barcelona ca. 1235-1310 vedrører jødisk retsforhold.

[Rom]: [Obadia, Menasse og Benjamin fra Rom, 1469-1472]

Kvartformat, enspaltet, 160 blade, 24 linier til siden.

Prov. Lazarus Goldschmidt. (købt Berlin 1936; indbinding London 1943).

Inc. Haun 4332 4°. Salomon ben Abraham ibn Aderet (Raschba): Sheelot u-tshuvot ha-Rashba. 162 blade – [Obadiah, Manasseh et Benjamin de Roma], [ca. 1469-1472].

⁶⁰ *Bücherkunde*, 1896, s. 166, note 4: “Rieger, Geschichte der Juden in Rom Bd. II 1895 spricht p. 114 von den drei römischen Druckern und stellt die von de Rossi und Steinschneider vermuthete Identität von Obadja mit dem sonst vorkommende Drucker Obadja b. Moshe als Thatsache hin, setzt aber p. 115 die Anlegung einer Druckerei in Rom erst in das Jahr 1518, als die Herausgabe von Elias Levitas Schriften bewerkstelligt werden sollte.

Victor Madsen Roma, før 1480]; de Rossi II,14; BAVat 27; BL1; Iak. JTS New York/Jerusalem 2-4; LC, 1; NYPL 1; Offenbergs 55; Goff 1; A.Marx gruppe II.

Note

David Simonsen i *Festschrift zum 80. Geburtstag Moritz Steinschneider*, Leipzig, 1896 s. 166 med henvisning til tryk fra Venedig 1566, ref. bl. 16c', Techuvot ha-nidfasot b-romi', ("Responsa trykt i Rom").

Kommentar

Bøttepapir ("Chancery paper"). Uregelmæssig semikursiv (sefardisk-italiensk) skrift. *Flush* mellem ord for at opretholde bag- og forkant.

RaSHbA skrev ca. 1000 responsa af hvilke denne bog indeholder 420. Andre responsa samlinger blev udgivet efterfølgende (Konstantinopel 1516, Bologna 1539, Leghorn 1657, 1788, 1825, Salonika 1803). I 1976 udkom den foreliggende udgave som facsimile med introduktion af S. Zhavlin på The Jewish National and University Press, Jerusalem.

Censors svært læselige underskrift på sidste dækblad.

LITTERATUR

- Amram, D.: *The Makers of Hebrew Books in Italy*, 1963.
- Berliner, A.: *Ueber den Einfluss des ersten hebraeischen Buchdruckes*, 1896.
- Bussi, G.A.: *Prefazioni alle edizioni di Sweynheym e Pannartz, prototipografi romani. Edizione il polifilo*, 1978.
- Catalogue of Books Printed in the XVth Century now in the British Museum*, vol. 13, 2004.
- Edelmann, R.: "Lazarus Goldschmidts hebraiske Inkunabler". *Fund & Forskning* 3, 1956.
- Goldschmidt, L.: *Hebrew Incunables. A Bibliographical Essay*, 1948.
- Hall, E.: *Sweynheym and Pannartz and the Origin of Printing in Italy. German Technology and Italian Humanities in Renaissance Rome*, 1991.
- Iakobson, A.: *Catalogue of Hebrew Incunabula*, 2004.
- Madsen, V.: *Katalog over Det Kgl. Biblioteks Inkunabler*, I-III, 1935-1963.
- Manzoni, G.: *Annali typographici dei Soncino*, bd. 1-2, 1883-1886.
- Marx, A.: *Studies in Jewish History and Booklore*, 1944.
- Marx, A.: "Hebrew Incunabula". *Jewish Quarterly Review*. New Series 11:1, 1920, s. 98-119.
- Marx, M.: "On the Date of Appearance of the First Printed Hebrew Books", *Alexander Marx, Jubilee Volume. On the Occasion of His Seventieth Birthday. English Section*, 1950.
- Marx, M. & A. Freimann: *Thesaurus typographiae hebraicae saeculi XV*, 2nd ed., 1969.
- Offenberg, A.K. med C. Moed-van Walraven: *Hebrew Incunabula in Public Collections. A First International Census*, 1990.
- Popper, W.: *The Censorship of Hebrew Books*. (Burt Franklin Judaica Series, 6). [1899]. Reprint 1968.
- Rossi, G.B. de: *Annales hebraica-typographica saeculi XV*, 1795.
- Simonsen, D.: "Zur Bücherkunde". Særtryk af *Festschrift zum 80. Geburtstage M. Steinschneider's*, 1896.
- Simonsen, D.: „Om jødiske Bogtrykkere i Spanien og Portugal i det 15. Århundrede”, *Zeitschrift für Bücherfreunde*, I/2:8, 1897.

Tishby, P.: "The Hebrew Incunabula in the Biblioteca Apostolica of the Vatican", *Kiryat Sefer*, vol. 58, 1983 [1985]. Hebraisk version.

Winship, G.P.: "Census of fifteenth century books owned in America", *The Bulletin of the New York Public Library*, [1919], aug. 1919.

Online kataloger:

Det Kgl. Bibliotek. REX Inc. Haun, 2015.

British Library. ISTC og BM part III, Hebraica.

N.Y.P.L. Catalogue, Dorot Jewish Division 111.

BAV, Bibliotheca Vaticana Apostolica. Hebraica.

JTS, The Jewish Theological Seminary of America. New York and Jerusalem, 2004.

LC, Short Title List, 2011.

The Wineman Catalogue, N.Y. 2004.

SUMMARY

ULF G. HAXEN: *Rome – Cradle of the Hebrew Book*

The Royal Library in Copenhagen has, throughout the twentieth century, received two substantial collections of Hebraica and Judaica. In 1933 the library acquired the private library of chief rabbi and professor David Simonsen, which amounted to an impressive 40,000 manuscripts, books and correspondence of scholarly importance. Dr. Lazarus Goldschmidt escaped Nazi Germany in 1938 and managed to bring his 2,500 volumes of Hebraica and Judaica, including 43 immaculate and well preserved incunables, safely to London. His entire collection of rare Hebrew books was purchased by the Royal Library for a moderate sum in 1949 because Goldschmidt was “honoured to have his books incorporated in *Bibliotheca Simonseniana*.”

Both scholars were recognised authorities in their own right, Simonsen as philologist in Semitics and specialist in Jewish booklore, and Goldschmidt as a renowned bibliophile and *connoisseur* of 15th century Hebraic *incunables*. His 46 rare incunables were eventually listed in Victor Madsen’s catalogue of incunables (1935–1963).

The art of printing was born c.1455 in Mainz (Germany) with Johan Gutenberg’s printed edition of the bible. Among scholars it was generally believed that migrating Christian and Jewish apprentices carried the revolutionising “black art” of printing from Mainz to Spain and Italy. Coincidentally enough, the first two dated Hebrew works appeared in print thirty years after Gutenberg in the exact same year in southern and northern Italy respectively: these being the Rashi commentary on the Jewish bible issued 17th February 1475 in Reggio di Calabria and printed by Abraham Garton ben Isaac, and the *Arba’ah turim* in Piove di Sacco near Venezia published by Meshullam Cusi on 3rd July 1475.

These two books were for a long time considered to be the first books printed with Hebrew types. The famous Christian scholar of Hebraica, Giambernardo de Rossi, who was the fortunate owner of the allegedly “first” cradle book from Reggio, subsequently published the first *census* of Hebrew incunables in *Annales hebraica-typographica saeculi XV* (1795). The scene was thus set for the future scholarly research of the undated incunables labelled “Roma, ante 1480” (Rome, before 1480) by de Rossi.

The present essay discusses five of these incunables, all of which are described in Victor Madsen’s catalogue as printed in “Roma, ante 1480”; an approximated date which needs correcting.

David Simonsen refers in passing to “the three printers of Rome” viz. Obadiah, Menasseh and Benjamin, as supposedly having been active in a printing press in Rome. The incunable with Salomon ben Abraham ibn Aderet (Raschba) *Teschubot sche’elot*. (“Answers to Questions”) dated “before 1480” is a case in point (#4332 in Victor Madsen’s catalogue), furnished with an earlier approximate publishing date c.1469–1472 no. 55 in the Offenberg census (1990) and eventually with REX online catalogue Inc. Haun in 2015.

The best known printing press in Rome was created by the two German printers Conrad Sweynheym & Arnold Pannartz who established their first workshop at Santa Scolastica at Subiaco in the Sabine Mountains outside Rome in 1464, where they published several unique Latin works and introduced a Greek typeface. In 1467 they moved the press to the city of Rome in order to get closer to the reading and

profitable public. In 1467 they moved the press to Rome in order to get closer to their reading public – and their profits. Here they were privileged to be housed in Palazzo Massimo by the proprietors Pietro and Francesco Massimo. What is more, they began working under the patronage of the respected humanist Giovanni Andrea Bussi, who was editor in charge.

It is safe to conjecture that the Hebrew press was born in this milieu, as indeed suggested by Edwin Hall: "... a casual remark of Bussi in the preface to the Latin Bible hints at a possible connection between Sweynheym and Pannartz and what are thought to be the earliest printed books in Hebrew. These books, which contain no indication of date or place of printing, are the work of obscure printers named Obadiah, Manasseh, and Benjamin de Roma and constitute the most primitive surviving examples of printing in Italy."

I thank Dr. Ann Brener, Specialist in the Hebraic Section at the Library of Congress for supplying additional bibliographic references.